

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ НІШ І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ НАРОДІВ СВІТУ

Василь БАЛУШОК

Феномен етнічного, нехай у різних формах, існує на Землі стільки, скільки існує “людина розумна”, людство ж, як відомо, поділяється на окремі етноси, що аж ніяк не виявляють тенденцій до зникнення чи злиття, а процеси етноутворення не згасають і сьогодні. Тому мусить бути універсальна причина, яка зумовлює виникнення етносів¹. Щоб встановити цю причину, слід відповісти на питання: чим є етнос? Як показують дослідження етнологів, і зокрема московської етнологічної школи колишнього СРСР, напрацювання яких, коли відкинути певну тенденційність і заідеологізованість, вважаємо вельми плідними, етноси є об’єктивними, незалежними від волі самих людей утвореннями. Люди, звичайно, в більшості випадків у тій чи іншій формі усвідомлюють свою етнічну належність, зокрема коли етнос уже існує. Проте сам процес народження нового

етносу ними, як правило, не усвідомлюється. Етнічна самосвідомість з’являється лише на завершальному етапі етногенезу². Самі ж етноси є суто людським соціокультурним механізмом адаптації окремих людських популяцій до певних, спочатку лише природних, а далі все більше й соціальних умов. Оскільки люди, на відміну від тварин, майже втратили здатність біологічної адаптації до природних ніш, на які поділена поверхня земної кулі і які є дуже різними в різних її регіонах, вони мусять пристосовуватися до них вже за допомогою суто людського механізму пристосування. Таким засобом пристосування і виступає етнічна культура. “Уже в силу різноманітності природних умов нашої планети, — пише відомий сучасний російський етнолог С.Арутюнов, — етноутворення було з самого початку неминучим”³. Крім того, обживаючи ту чи іншу природну нішу, люди

впливають на неї, змінюють умови існування в ній, виробляють традиції взаємодії з природним середовищем, які з часом одержують певну самостійність. Так ніша перетворюється з лише природної на природно-соціальну. Причому, чим довше мешкають у даній місцевості люди, тим соціальний аспект такої ніші набуває більшої ваги і перетворюється на визначальний.

До таких висновків на конкретному матеріалі прийшли різні вчені — переважно етнологи й археологи, що займаються вивченням етнокультурних, етнічних та етногенетичних процесів, і матеріал, який вони наводять, підтверджує це⁴. Найбільш же глибоко та аргументовано на широкому матеріалі обґрунтовує тезу про адаптивну суть етносів і взагалі феномену етнічного С.Арутюнов. У людському середовищі, зазначає він, "... етноутворення виступило адаптивним субститутом видоутворення, що згасло". "Утворення етнічних культур, як і видоутворення, є процесом адаптації до специфічних ніш, спочатку лише природних, але пізніше все більше також і соціальних"⁵. Причому дослідження показують, що феномен етнічного, як механізм адаптації до певних природно-географічних і соціальних умов, чітко проявляється вже на ранніх етапах історії людства. Але спочатку визначальним виступав саме природний фактор. Зокрема, розкриваючи дію такого механізму адаптації, відомий український археолог, фахівець з первісної історії Л.Залізняк вказує, що у фінальному палеоліті і мезоліті "... кордони протометаетнічних спільностей в тенденції збігалися з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичної зони і пов'язаного з нею господарсько-культурного типу". Він також підкреслює, що "... радикальна господарська переорієнтація швидко приводила до суттєвих змін у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі до накопичення культурних та мовних відмін, що сприяло формуванню нового етносу"⁶. Дослідник відзначає вже і дію в той час таких соціальних чинників, як витіснення спільноти сусідами з зайнятої нею природно-географічної ніші, вторгнення чужорідного населення і т.п.⁷. Як приклад переважання природно-географічних чинників у становленні етнічного механізму адаптації в стадіально ранніх людських спільнот можна назвати протометаетнічні спільності ескімосів, з одного боку, і північних атапасків та алгон-

кінів Північної Америки — з іншого. Спеціалізовані мисливці й рибалки арктичних областей, ескімоси, як правило, прив'язані до арктичного узбережжя та навколишньої тундри. Північні ж атапаски та алгонкіни — мисливці тайгової зони — жорстко прив'язані саме до північних лісових ландшафтів. І в жодному з регіонів їх проживання (на Алясці, у Північній Канаді, на півострові Лабрадор) ці близькі сусіди за століття існування поруч у переважній більшості так і не змінили природно-географічної зони, у якій мешкають. Усі міграції цих народів здійснювалися, як правило, у межах названих природних зон. (На півдні, де зона північних хвойних лісів плавно переходить у зону мішаних і листяних і де ліси, що ростуть на схилах Скелястих гір, тягнуться аж до кордону між США і Мексикою, міграції теж не виходили за межі тайгової зони.) Як відзначають дослідники, "... тундра, що межувала на півночі з лісом, відіграла роль екологічного "буфера" між індіанцями субарктики і береговими ескімосами"⁸.

Поступово, із розвитком людства і збагаченням його культурних надбань, пряма залежність людей від природи змінюється непрямою, і в адаптивному механізмі етнічного на перший план виходить соціальний фактор, який і стає визначальним. Особливо це характерно для пізніх етапів розвитку людства. Є навіть народи, в етнічній адаптації яких природні чинники грають дуже незначну роль. Це, наприклад, євреї та цигани, які в своєму традиційному побуті, зокрема тому, що виробився на ХІХ-ХХ ст., не пов'язані прямо з певним геосередовищем. Це дало їм можливість розселитися майже по всьому світу⁹. Та все ж, природний чинник і тут відіграє деяку роль. Тому, наприклад, цигани ніколи не кочували ні по Канадському арктичному архіпелагу, ні по глибинних джунглях Нової Гвінеї. Це ж саме стосується і євреїв, які в тих краях теж не живуть.

У зв'язку з вищесказаним, ми застосуємо поняття етногенетичних ніш, без наявності яких, як видається, жоден етнос не може утворитись, і навпаки, існування таких ніш детермінує, хочемо ми того чи ні, утворення етносів¹⁰. Тобто, слід говорити про конкретні англійську, шотландську, німецьку, польську, українську та інші етногенетичні і, відповідно, етнічні (стосовно вже подальшого існування

етносу) ніші. Кожна етногенетична ніша має природний і соціальний компоненти. Природний компонент такої ніші складають природно-географічні умови, в кожному конкретному випадку своєрідні, які в комплексі своїх характеристик (рельєф, водний режим, річкова система, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ, роза вітрів, температурний режим) становлять певну цілісність, відмінну від аналогічних природно-географічних комплексів, що склалися в інших, у тому числі сусідніх, регіонах. Як правило, такі територіальні природно-географічні комплекси відокремлені від сусідніх аналогічних комплексів більш чи менш чітко вираженими природними утвореннями — горами і нагір'ями, річками й річковими долинами, узбережжями морів, кордонами природних і кліматичних зон тощо.

Соціальний компонент етногенетичної ніші складають витворені протягом тисячоліть, як правило, різноетнічним населенням даного регіону, генетично споріднені традиції взаємодії з природним середовищем і олюднення природи, матеріального виробництва, способу життя, культури (матеріальної, духовної, соціонормативної, політичної), мислення. У випадку приходу нового етнічного угруповання в даний регіон ці традиції, акумульовані субстратним населенням, передаються прибульцям, які, засвоюючи місцевий тисячолітній культурний спадок, певним чином теж впливають на нього. І лише після засвоєння цього культурного (в найширшому сенсі) спадку прибульцями і завершення культурної взаємодії прийшлого й аборигенного населення, можна говорити про закінчення формування етногенетичної ніші. При цьому в етнововному плані може перемогти як аборигенний, так і прийшлий елемент (що залежить від конкретних культурно-історичних умов), проте засвоєння прибульцями місцевих культурних надбань, а також більша чи менша (знову ж залежно від конкретних умов) їх трансформація і ті чи інші культурні додатки є правилом. Разом з тим самі ці культурні додатки прийшлого населення визначаються місцевим геосередовищем і місцевою культурною традицією. Це слушно і у випадках зміни населення, яка, до речі, практично ніколи не буває абсолютно повною (навіть при колонізації таких країн як США, Канада, Австралія). У завершенні формування соціального компоненту етногенетичної ні-

ші велика роль належить також об'єднанню її території мережею різного роду комунікацій, зокрема інформаційних, або ж таких, на основі яких виникають інформаційні комунікації¹¹. У цьому процесі основну роль виконують торгово-економічні зв'язки і особливо об'єднання даної території в рамках одного політичного організму.

Етногенетична ніша (після того, як складеться) детермінує виникнення у місцевого населення певних, саме таких, а не інакших (зумовлених місцевими, як природними, так і соціальними чинниками), форм культури — матеріальної, соціонормативної, політичної, духовної. При цьому, об'єднане спільною мережею інформаційних комунікацій і маючи схожі реалії культури (незважаючи на певні локальні її варіанти, які є завжди), населення з часом усвідомлює свою взаємну культурну подібність і єдність. Разом з тим воно усвідомлює і відмінність власних культурних реалій від аналогічних у населення сусідніх ніш-регіонів, а отже, і свою відмінність. З'являється протиставлення "нас" — "ім", тобто етнічна самосвідомість.

Отже, етногенетичну нішу можна визначити, як локальний регіон земної ойкумени, що вирізняється з-поміж інших аналогічних регіонів своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками; об'єднаний спільною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, він становить певну цілісність. Етногенетична ніша, впливаючи на місцеве населення, спричиняє соціокультурну адаптацію цього населення до її природних і соціальних умов і тим самим виступає причиною утворення (а в подальшому існування) етносу. У більшості випадків такі регіони певною мірою відокремлені один від одного більш чи менш чітко вираженими природними утвореннями, а також політичними кордонами (не обов'язково в сучасному розумінні) і кордонами історико-культурних областей, що якоюсь мірою все ж збігаються з природними рубежами. У результаті дії цих кордонів і особливо якісної відмінності даних регіонів за їх природно-географічними і соціокультурними (останні із розвитком людства переважають над природно-географічними) характеристиками від сусідніх територій, етнос, що народжується внаслідок соціокультурної адаптації до місцевих умов, і закріплюється в такій ніші. Тому, до речі, поняття

“етногенетична (етнічна) ніша” не є тотожним поняттям “етнічна територія”¹², хоч і виявляє з ним певну подібність.

Конфігурації, характеристики та межі етногенетичних ніш у кожному конкретному випадку визначаються конкретними природно-географічними і соціальними умовами. Для прикладу, порівняймо українську етногенетичну нішу з етногенетичними нішами сусідніх народів. Кордони української етногенетичної ніші утворюють: на півночі лісисто-болотисте Полісся, на заході Карпати, на сході межа поширення чорноземів, на півдні — узбережжя Чорного і Азовського морів. Усю цю територію, основною ландшафтною зоною якої є Лісостеп, об'єднує єдина водна система — басейн Дніпра та інших річок, що впадають у названі моря. До цього слід додати властиві лише даному регіону ґрунти, підсоння, флору і фауну, клімат. Це природний компонент названої ніші. Соціальний компонент становить етнокультурна традиція (в найширшому розумінні) субстратного населення — переважно іранців, а на заході і фракійців, а також германського, балтського, кельтського і особливо тюркського адстратів, що акумулювали тисячолітні культурні надбання попереднього населення та цивілізаційні впливи Близькосхідно-Середземноморської цивілізації. Завершення в основних рисах формування української етногенетичної ніші припадає на злам III-IV чверті I тисячоліття н.е., коли слов'яни заселили основну територію України, асимілювали субстратне населення і засвоїли його культурні надбання, а територія їх розселення об'єдналася в рамках потестарно-політичних утворень (союзи антів, склавинів, дулібів, держава Руська Земля)¹³.

Етногенетичні ніші сусідніх з українцями народів зовсім інші і цілком своєрідні. Зокрема, для Росії, а саме тих районів, де відбувся етногенез росіян, і Білорусі характерним був, особливо в згаданий період, в основному лісовий тип ландшафту, зовсім інші, ніж в Україні, типи ґрунтів (менш родючі, інші за структурою), підсоння (менша кількість сонячних днів), свої власні річкові системи, видовий склад флори і фауни, більш суворий клімат. На ці відмінності звертав увагу ще видатний російський історик В.Ключевський: “Верхнє Поволжя, що складає центральну область Великої Росії, і досі відрізняється помітними фізичними особливостями від Русі дніпров-

ської; шість-сім віків тому воно відрізнялося ще більше. Головні особливості цього краю: велика кількість лісів і боліт, переважання суглинку в складі ґрунту і павутинна мережа рік та річок, що пливають у різних напрямках. Ці особливості й наклали глибокий відбиток як на господарський побут Великої Росії, так і на племінний характер великороса”¹⁴. Південні степові й лісостепові райони на теренах Росії довгий час займали войовничі кочівники, і заселені росіянами пізніше, до того ж, вони, чим далі на схід, тим більше відрізняються від українських своїми ґрунтами, водним і температурним режимом і в цілому кліматом (що стає виразно континентальним). До дії природного чинника слід додати місцеві, властиві лише цим країнам, субстратні етнокультурні традиції, витворені аборигенним населенням, що заселяло землі майбутніх Росії і Білорусі до розселення тут слов'ян у VI-IX ст. У Білорусі таким субстратом, що акумулював місцеву етнокультурну традицію, були балти, в Росії — в основному угро-фінни, а також балти. Крім того, в заселенні російських і білоруських територій брали участь у більшості інші групи слов'ян, ніж ті, що з часом склали основу українського народу. Це, зокрема, як свідчать дослідження археологів і лінгвістів, слов'яни з нинішніх Польщі, Балтійського помор'я, Чехії, а також творці київської і колочинської археологічних культур з українського Лівобережжя (Україну ж заселили в основному творці пражко-корчацької і пеньківської культур). Лише південь Білорусі колонізували з півдня дреговичі і волиняни¹⁵ (можливо, саме тому там і досі поширені українські діалекти). Існували, зокрема після розселення слов'ян у VI-IX ст. (асиміляція ж аборигенного населення тривала ще довше), на майбутніх білоруських і російських землях і свої мережі торгових шляхів, а також зовнішньоекономічних зв'язків і політичних впливів, пов'язані з Балтикою та Поволжям. З виникненням державності тут розвиваються й місцеві, відмінні від південноруської, політичні традиції, які з настанням удільної роздробленості ще більше віддаляються від Києва (Полоцьке, Новгородське, Володимиро-Суздальське князівства, що витворюють власні етнополітичні спільності). Північно-Східна (майбутня Московська) Русь, яка згодом підпорядкувала собі й орієнтованих на Прибалтику Новгород і Псков, з монгольським завоюванням усе більше включається в систему

східних і золотоординських впливів. Білорусь усе більше втягується в орбіту прибалтійсько-литовського впливу і, зрештою, входить до складу Литовської держави, як одна з центральних її частин (на відміну від приєднаних пізніше центрально-східноукраїнських земель, які завжди трималися відособлено)¹⁶.

Принципово відмінними від української є й етногенетичні ніші народів, що сусідять з українцями з заходу. Так, природний компонент румунської етногенетичної ніші складає дуга Карпат з прилеглими гірськими областями. На заході і півдні вона обмежена Середньодунайською та Нижньодунайською низинами й річищем Дунаю. Цей регіон має відповідний, притаманний лише йому, склад ґрунтів, флору та фауну, клімат, підсоння. Починаючи з неоліту, через Малу Азію на територію Румунії спрямовуються потужні міграційні потоки, а також культурні впливи з Близькосхідного цивілізаційного центру. В I тисячолітті до н.е. більшість районів Румунії охоплює археологічна культура Басарабі та її місцеві різновиди, що стали спадкоємцями культур бронзового часу, які розвивалися під сильним близькосхідним впливом. На цій етнокультурній основі розквітає гето-дакійська цивілізація кінця I тисячоліття до н.е. — початку I тисячоліття н.е. Слід ще додати впливи скіфів (VI-IV ст. до н.е.) та кельтів (III-II ст. до н.е.), а також Еллінської цивілізації, наступну романізацію після завоювання Дакії римлянами та слов'янські і германські впливи епохи Великого переселення народів. Гето-дакійська цивілізація, а також наступне включення основних румунських земель до складу римської провінції Дакія та їх романізація, очевидно, стали головними чинниками, які завершили формування соціального компоненту румунської етногенетичної ніші¹⁷.

Етногенетична ніша споріднених з румунами молдаван, розташована в децю іншому, більш східному й негористому регіоні, а соціальний її компонент, крім спільного з румунським, включав ще й численний слов'янський (український) субстрат. У завершенні формування молдавської етногенетичної ніші основну роль відіграло об'єднання даної території в рамках Молдавського князівства на початку XIV ст.¹⁸

Польська етногенетична ніша утворена рівниною з цілим рядом низин (Великопольською, Мазовецькою, Підляською). Вона

пролягає між Балтійським морем на півночі та гірськими масивами Судет і Татр на півдні, що зумовлює відповідні природно-кліматичні умови, які відповідають зоні мішаних і листяних лісів. Безпосереднім етнічним субстратом, що увібрав у себе попередню етнокультурну традицію, для поляків були в основному германці та балти. Польща, на відміну від Білорусі й тих районів Росії, де проходив етногенез росіян, що мешкають у тій же, а також близькій природній зоні, ще з епохи неоліту зазнавала впливів з боку розвинутих культур Середземномор'я, а потім і цивілізації, що тут виникає. Ці впливи, які все ж були набагато слабшими, ніж у Румунії й Молдові, поширювалися на територію Польщі переважно з заходу — в обхід гірських масивів, а також, менше, і безпосередньо з півдня. Завершення формування польської етногенетичної ніші, очевидно, слід пов'язувати з утворенням у X ст. єдиної держави, що об'єднала місцеві слов'янські співплемінності та їх князівня¹⁹.

Природний компонент словацької етногенетичної ніші складають переважно гірські райони (Західні Карпати, частково Східні Карпати й Татри), відповідні гірській лісистій місцевості флора й фауна, а також ґрунти та клімат. Соціальний її компонент склав кельтський і германський субстрат з невеликими іранськими (сармати-язиги) включеннями, а також провінційноримські впливи, оскільки на півдні даної території проходив римський лімес. У II половині I тисячоліття н.е. землі Словаччини входять до складу держав Само та Великоморавської, які об'єднали її територію з землями інших західнослов'янських угруповань. Але на початку X ст. Словаччина ввійшла до складу Угорської держави. В результаті, предки словаків, зазнаючи угорського етномовного впливу, виявилися відокремленими від інших слов'ян і в той же час — об'єднаними в межах однієї держави²⁰.

Угорська етногенетична ніша сформувалася на оточених гірськими областями рівнинах Середнього Дунаю з родючими ґрунтами і відповідними кліматом, флорою й фауною. Місцеву етнокультурну традицію формували іллірійці, фракійці, кельти, сармати, гунни, германці, авари та слов'яни, які послідовно заселяли землі Угорщини. До цього слід додати римські впливи перших віків н.е. В кінці IX ст. дана територія

рія була завойована й заселена угорсько-мовними кочівниками, що підкорили, а згодом асимілювали субстратне, на той час в основному слов'янське, населення, засвоїли його культурні надбання і створили тут свою державу²¹.

Такими є наші міркування щодо об'єктивної універсальної причини, яка зумовлює виникнення народів, тобто їх етногенез. Нею, на нашу думку, є етногенетичні ніші, які періодично утворюються в результаті поєднання певних природно-географічних і соціальних чинників.

1 Ми вважаємо, що теорія етносу на сьогодні аж ніяк не висчерпала себе, незважаючи на те, що останнім часом серед етнологів на пострадянському просторі дістали поширення концепції, що стосуються етнічності, перейняті з Заходу, переважно із США, які відкидають теорію етносу (див., напр.: *Чешко С.В.* Человек и этничность // *Этнографическое обозрение*. — 1994. — №6; *Тишков В.А.* О феномене этничности // *Этнографическое обозрение*. — 1997. — №3; Обсуждение доклада В.А.Тишкова "О феномене этничности" // *Этнографическое обозрение*. — 1998. — №1; *Коч С.В.* Етнос і етнічність у соціально-політичних трансформаційних процесах // *Буковинський історико-етнографічний вісник*. — Чернівці, 2001. — Вип.3). Не вдаючись у детальний розгляд таких концепцій, оскільки це виходить за рамки даної роботи, відзначимо, що вони, зокрема конструктивізм, інструменталізм та інші теорії, які є продуктом наукової думки специфічного етнокультурного і етнічного середовища недавніх і, до того ж, різноетнічних іммігрантів Північної Америки, все ж нездатні справді понауковому пояснити суть феномена етнічного, включаючи етногенез (див. про це: *Рыбаков С.Е.* К вопросу о понятии "этнос": философско-антропологический аспект // *Этнографическое обозрение*. — 1998. — №6; *Його ж.* Судьбы теории этноса. Памяти Ю.В.Бромляя // *Этнографическое обозрение*. — 2001. — №1; *Заринов И.Ю.* Социум — этнос — этничность — нация — национализм // *Этнографическое обозрение*. — 2002. — №1; *Posern-Zieliński A.* Konsepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // *Lud*. — 1979. — Т. LXIII). Це тим більш слушно стосовно етносів, що мають глибокі й давні етнічні й етнокультурні корені, якими є переважна більшість народів Старого Світу.

2 *Крюков М.В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // *Расы и народы*. — Москва, 1976. — Вып.6.

3 *Арутюнов С.А.* Адаптивное значение культурного полиморфизма // *Этнографическое обозрение*. — 1993. — №4. — С.42.

4 *Sahlins M.* Evolution: Specific and General // *Theory in Anthropology*. — Chicago, 1968; *Арутюнов С.А., Хазанов А.М.* Проблема археологических критериев этнической специфики // *Сов. этнография*. — 1979. — №6. — С.84-85; *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси в фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія*. — 1990. — №1. — С.5-9; *Косміна О.Ю.* До проблеми екології традиційного житла на Поділлі // *Поділля. Історико-етнографічне дослідження*. — К., 1994; *Ричков М.О.* Археологічна культура і ландшафт // *Археологія*. — 1995. — №4; *Його ж.* Про концепцію етнічної диференціації суспільств // *Археологія*. — 1998. — №4; *Скрипник Г.А.* Етнокультурні та соціально-психологічні адаптивні процеси в середовищі полішуків-переселенців // *Полісся: мова, культура, історія*. — К., 1996. До речі, положення про адаптивну суть феномена етнічного висунув ще в середині XIX ст. *М.Костомаров*, хоча й користувався іншими термінами (найбільш концентровано: *Костомаров Н.И.* Две русские народности // *Основа*. — 1861. —

№3). Подібні погляди висловлював і *В.Ключевський* (*Ключевский В.* Курс русской истории. — Москва, 1937. — Ч.1).

5 *Арутюнов С.А.* Адаптивное значение культурного полиморфизма. — С.42 та ін.; *Його ж.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — Москва, 1989. — С.45, 57 та ін.

6 *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси... — С.6, 8; *Його ж.* Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // *Первобытная археология*. — К., 1989. — С.85; *Його ж.* Способы життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // *Археологія*. — 1997. — №1. — С.17-19 та ін. Про те, що в первісну епоху існували саме протоетнічні та протометаетнічні спільності див.: *Шнирельман В.А.* Протоэтнос охотников и собирателей (По австралийским данным) // *Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе*. — Москва, 1982; *Його ж.* Специфика этнической структуры у охотников, собирателей и рыболовов // *Расы и народы*. — Москва, 1982. — Вып.12; *Його ж.* Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // *История первобытного общества*. — Т.2. Эпоха первобытной родовой общины. — Москва, 1986.

7 *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси... — С.6-8.

8 *Хелм Д. и Бурке Ликок Э.* Охотничьи племена субарктической Канады // *Североамериканские индейцы*. — Москва, 1978. — С.363; див. також: *Lips E.* Nicht nur in der Prärie...Von der Vielfalt der Indianer Nordamerikas. — Leipzig, 1976. — S.17-28, 45-54.

9 *Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.* Народы, расы, культуры. — Москва, 1971. — С.20; *Андрянов Б.В.* Неоселое население мира (историко-этнографическое исследование). — Москва, 1985. — С.26-27, 219.

10 До ролі етногенетичних ніш у процесі етногенезу ми вже звертали в попередніх публікаціях (*Балушок В.* Етнічне й національне: динаміка взаємодії // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1999. — №1. — С.97-99; *Його ж.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців // *НТЕ*. — 2000. — №1). Проте предметом спеціального розгляду дана тема ще не була.

11 Про роль інформаційних комунікацій у творенні етносу і його подальшому існуванні див.: *Арутюнов С.А., Чебоксаров Н.Н.* Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // *Расы и народы*. — Москва, 1972. — Вып.2; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры. — С.17-40; *Szynkiewicz S.* Silva ethnicum // *Konflikty etniczne. Zrodla — typy — sposoby rozstrzygania*. — Warszawa, 1996. — S.320.

12 Про етнічні території див.: *Кушнер (Кнышев) П.И.* Этнические территории и этнические границы. — Москва, 1951.

13 Дет. див.: *Балушок В.* Формування об'єктивної основи для етногенезу українців; *Його ж.* Українська етногенетична ніша // *Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура*. — К., 2000. — Кн.1-2.

14 *Ключевский В.* Курс русской истории. — С.319. З нових праць на цю тему див.: *Кириков С.В.* Человек и природа восточноевропейской степи в X — начале XIX в. — Москва, 1979. — С.9-15; *Дулов А.В.* Географическая среда и история России (конец XV — начало XIX века). — Москва, 1983. — С.6-8.

15 *Филин Ф.П.* Еще раз о происхождении сочетаний -kl, -gl // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. — Москва, 1968. — Т. XXVII. — Вып.2. — С.159; *Трубаков О.М.* Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // *Мовознавство*. — 1971. — №6; *Хабургаев Г.А.* Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — Москва, 1979. — С.138; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. — Москва, 1982. — С.8, 58; *Васильев М.А.* [рец.] *В.В.Седов.* Славяне в раннем средневековье. — Москва 1995 // *Славяноведение*. — 1997. — №2. — С.106; *Баран В.* Давні слов'яни. — К., 1998. — С.88, 107-109, 114; *Стрижак О.* Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов // *НТЕ*. — 1998. — №5-6. Щодо формування соціального складника південноросійської ніші і, відповідно, південних росіян, які становлять самостійне етнічно-етнографічне утворення, що склалося дещо пізніше, див.:

Чижикова Л.Н. Этнокультурная история южнорусского населения // Этнографическое обозрение. — 1998. — №5.

16 Кизилев Ю.А. Земли и народы России в XIII-XV вв. — Москва, 1984; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т.II. — С.127, 192-193, 227-228; Його ж. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т.IV. — С.11-14; Земцов Б. "Откуда есть пошла... российская цивилизация" // Общественные науки и современность. — 1994. — №4; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII-XVI ст. — Львів, 1996. — С.29, 73-77, 83, 84, 190-192.

17 Народы Зарубежной Европы. — Москва, 1964. — Т.I. — С.599-605; Paul J. Beiträge rumanischer Archäologen zur Klärung von Fragen der europäischen Vorgeschichte // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. — 1980. — Nr.1. — Bd.23; Lupu N. Der dakische Staat zur Zeit Burebistas // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. — 1980. — Nr.1. — Bd.23; Nägler T. Kontinuität und Einheit der Rumänen im Kar-

paten-Donauraum // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. — 1982. — Nr.1-2. — Bd.25.

18 Народы Европейской части СССР. — Москва, 1964. — Т.2; про субстратне щодо молдаван слов'янське (українське) населення див.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С.68-70.

19 Hensel W. Polska przed tysiącem lat. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962; Народы Зарубежной Европы. — С.75-78; Godłowski K., Kozłowski J. Historia starożytna ziem polskich. — Warszawa, 1985.

20 Народы Зарубежной Европы. — С.175-178; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — Москва, 1982. — С.82-96; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. — Москва, 1989. — С.233-237.

21 Народы Зарубежной Европы. — С.667-670.

ДЛЯ